

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 43 (2015)

Διαδρομές της «κρίσης»: Από την αρχαία Ελλάδα στον πολιτικό λόγο της νεωτερικότητας

Κώστας Περεζούς

doi: [10.12681/hpsa.14407](https://doi.org/10.12681/hpsa.14407)

Copyright © 2017, Κώστας Περεζούς

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Περεζούς Κ. (2017). Διαδρομές της «κρίσης»: Από την αρχαία Ελλάδα στον πολιτικό λόγο της νεωτερικότητας. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 43, 107-129. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14407>

Κώστας Περεζούς*

ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΤΗΣ «ΚΡΙΣΗΣ»:
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ
ΛΟΓΟ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ¹

Σε αυτό το άρθρο επιχειρούμε να παρακολουθήσουμε την πορεία της «κρίσης» από τον αρχαιοελληνικό λόγο στις εθνικές γλώσσες της νεωτερικότητας. Η ιπποκρατική ιατρική προσέδωσε τεχνικό νόημα στη λέξη, το οποίο παγιώθηκε με τη συμβολή του Γαληνού. Το πέρασμα από τα ελληνικά στα λατινικά λαμβάνει χώρα στον ιατρικό λόγο της εποχής που την καθιστά δόγμα καθόλη τη διάρκεια του μεσαίωνα. Στις αρχές της νεωτερικότητας συντελείται η απο-ιατρικοποίηση της «κρίσης», η οποία χαρακτηρίζει το γενικότερο λόγο της εποχής, συμπεριλαμβανομένης της ιατρικής. Τότε είναι που η «κρίση» αποκτά τη γνώριμη σημασία της κρίσιμης κατάστασης. Χρησιμοποιώντας παραδείγματα προσπαθούμε να δείξουμε ότι το αργότερο μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα η «κρίση» αποτελούσε μια αναγνωρισμένο όρο του πολιτικού λόγου.

Λέξεις-κλειδιά: κρίση, νεωτερικότητα, πολιτικός λόγος

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η «κρίση» χρησιμοποιείται συνήθως στις κοινωνικές επιστήμες (και όχι μόνο) ως έννοια αυταπόδεικτη ή χρήζουσα ορισμού. Εμείς θα αντικαταστήσουμε τα συνήθη ερωτήματα για το τι είναι η κρίση

* Πολιτικός Επιστήμων.

1. Η εργασία αυτή αποτελεί συνοπτική παρουσίαση ορισμένων από τα κύρια συμπεράσματα της διδακτορικής μου διατριβής, βλ. Κώστας Περεζούς, «Ιστορία της “κρίσης”». Από την αρχαία ιατρική στο νεωτερικό πολιτικό λόγο», τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, ΕΚΠΑ, 2009, 815 σσ.

ή ποιες είναι οι αιτίες της με το ταπεινότερο και σπανίως διερευνώμενο πρόβλημα του πώς φτάσαμε να μιλάμε για «κρίση». Επομένως, θα επιχειρήσουμε μια σύντομη σκιαγράφηση της ιστορίας της έννοιας από τις απαρχές του δυτικού πολιτισμού ως τη νεωτερικότητα. Θα εστιάσουμε στα σημεία που θεωρούμε ότι καθόρισαν την πορεία της στο πέρασμα των αιώνων, δηλαδή στην αρχική ιατροποίηση που την καθόρισε για όλο το διάστημα της αρχαιότητας και του μεσαίωνα και στην μετέπειτα απο-ιατροποίηση και γενίκευσή της που συναντάμε από την αναγέννηση και μετά.

Το πρώτο πράγμα που μας έρχεται στο νου όταν ξεκινάμε να ερευνήσουμε την ιστορία της κρίσης είναι να διαχωρίσουμε την «κρίση» όπως αυτή αρθρώνεται στα σημασιολογικά πεδία της λογικής ή της δικονομίας (δηλαδή του «κρίνειν» ως απόφαση ή κριτική ικανότητα) από την «κρίση» της ιατρικής, η οποία υποθέτουμε ότι είναι και η σημασία που χρησιμοποιούμε όταν μιλάμε για «κοινωνική κρίση», «οικονομική κρίση», κτλ. Ωστόσο, ο διαχωρισμός αυτός δεν ισχύει για την αρχαία Ελλάδα, αφού η ιπποκρατική *κρίσις*, η οποία και καθιέρωσε την «κρίση» ως ιατρικό όρο, αποτελεί και η ίδια μεταφορά από το δικονομικό λόγο. Όπως γράφει ο Μητρόπουλος: «Η κατά τα νοσήματα κρίσις από την εν τοις δικαστηρίοις μετενήνεκται...».² Έτσι το πρόβλημα μετατοπίζεται: δεν πρέπει απλά να εντοπίσουμε πότε και πώς η ιατρική κρίση άρχισε να αποκτά μια γενικότερη σημασία ώστε να φτάσει να συναρθρωθεί με την κοινωνικο-ιστορική πραγματικότητα, αλλά, επίσης, πότε και πώς έγινε ο διαχωρισμός της από την κρίση ως κρίνειν. Έχοντας λοιπόν ως αφετηρία ότι η ελληνική λέξη «κρίση» μεταφράζεται με δύο λέξεις (στα λατινικά *iudicium* και *crisis*, γερμανικά *Urteil* και *Krise*, γαλλικά *jugement* και *crise*, αγγλικά *judgement* και *crisis*) θα θέσουμε το ερώτημα ως εξής: πότε και πώς η αρχαιοελληνική «κρίση» έγινε δισυπόστατη; Αφού απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, θα είμαστε έτοιμοι να παρακολουθήσουμε τη διαδρομή της «κρίσης» στην ιστορία του δυτικού λόγου, δηλαδή το πέρασμα από τα ελληνικά στα λατινικά και την μετέπειτα εισαγωγή της στις εθνικές γλώσσες της νεωτερικότητας.

2. Κ. Μητρόπουλος, *Γλωσσάριον Ιπποκράτους*, Αθήνα, 1978, σ. 190. Ο Μητρόπουλος, που για το βιβλίο του αυτό έλαβε τιμητική διάκριση από την Ακαδημία Αθηνών, βασίζεται στα Ιπποκρατικά λεξικά που συνέταξαν ο Ερωτιανός και ο Γαληνός.

2. Η ΚΡΙΣΙΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Αφεταιρία μας για τη μελέτη της ιστορίας της κρίσης θα αποτελέσει ο λόγος της αρχαίας Ελλάδας, αφού από εκεί ξεκίνησε την πορεία της. Μια σημασία του «κρίνειν» ήταν αυτή του χωρισμού, του ξεχωρίσματος, του «διακρίνειν»: ο Θεόφραστος, αναφέροντας τις θεωρίες του Αλκμαίωνα, γράφει «γλώττης δε τους χυμούς κρίνειν», δηλαδή με τη γλώσσα διακρίνουμε τις γεύσεις.³ Αντίθετα ως προς αυτή την σημασία της κρίσης, το «άκριτον» σήμαινε το αδιαχώριστο, το αμιγές, το μη-διακριτέο. Ο Ιπποκράτης μιλάει για τον πρωταρχικό «άκριτο κόσμο» που δεν μπορούσε να διακρίνει ούτε το καλοκαίρι από τον χειμώνα: «Μιαν μεν εν πάσι τάξιν την του ακρίτου κόσμου διέξοδον έχοντα θέρεος και χειμώνος»,⁴ ενώ «το δε άκριτον πάγος, το περιέχον όλον τον κόσμον», αποτελούσε το στέρεο και αδιάσπαστο (*inseparabilis* θα το μετάφραζαν οι λατίνοι) περίβλημα του κόσμου.⁵

Μια άλλη σημασία της κρίσης είχε να κάνει με αυτό που λέμε σήμερα «κριτική ικανότητα», το «κρίνειν», τη λήψη αποφάσεων, ατομικών ή συλλογικών, που στα λατινικά μεταφράστηκε ως *iudicium*. Έτσι, ο Δημοσθένης «κρίνει» την κατάσταση των Αθηνών φοβερή⁶ και ο Ισοκράτης, μιλώντας για τους προγόνους, υποστηρίζει ότι αυτοί γνώριζαν ότι ο δήμος, σαν τύραννος, πρέπει να εγκαθιστά τους άρχοντες, να τιμωρεί, και να «κρίνει» τις αμφισβητούμενες υποθέσεις.⁷ Η «ακρισία», ως αντίθετο αυτής της σημασίας του κρίνειν, σήμαινε την απουσία κριτικής ικανότητας ή την αδυναμία λήψης αποφάσεων. Ο Παρμενίδης μιλάει για «άκριτα φύλα», για φυλές δηλαδή που δεν έχουν την κριτική ικανότητα να διακρίνουν το είναι από το μη-είναι,⁸ ενώ ο Ξενοφών μετά τη Μαντινεία (362 π.Χ.) διαβλέπει «ακρισίαν και ταραχήν».⁹

3. *Προσωκρατικοί*, τόμ. 3, Κάκτος, Αθήνα 1992, σ. 98.

4. *Περί Εβδομάδων*, 1b στο Ιπποκράτη, *Άπαντα*, τόμ. 10, Κάκτος, Αθήνα 1992, σ. 138.

5. Στο ίδιο, 6, σ. 144-146.

6. «ὄντων δ', ὡ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τῶν παρόντων πραγμάτων πάσιν, ὡς ἐγὼ κρίνω, φοβερῶν...», *Κατὰ Φιλίππου Δ*, 49 στο Δημοσθένη, *Άπαντα*, τόμ. 1, Κάκτος, Αθήνα 1992, σ. 302.

7. «εκεῖνοι διεγνωκότες ἦσαν ὅτι δεῖ τον μεν δήμον ὡσπερ τύραννον καθιστάναι τας αρχάς και κολάζειν τους εξαμαρτάνοντας και κρίνειν περί των αμφισβητουμένων», *Αρεοπαγιτικός*, 26 στο Ισοκράτη, *Άπαντα*, τόμ. 4, Κάκτος, Αθήνα 1992, σ. 120.

8. Παρμενίδης, απόσπασμα 6 στο Ε.Ν. Ρούσσο (επιμ.), *Προσωκρατικοί. Παρμενίδης*, τόμ. 3, μτφ. Ε.Ν. Ρούσσο, Στιγμή, Αθήνα 2002, σ. 36.

9. Αναφέρεται στο Ε. Μικρογιαννάκης, *Παθολογία Πολιτευμάτων στην Αρχαιότητα*, 4^η έκδ., Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992, σ. 52.

Στο λόγο των αρχαίων Ελλήνων η «κρίση» είχε αποκτήσει και μια πιο ιδιαίτερη σημασία αναφορικά με την κρίση των δικαστηρίων ή άλλων οργάνων που αποφάσιζαν για ζητήματα της πόλης. Έτσι, ο Θουκυδίδης γράφει ότι οι Αθηναίοι ήθελαν να οδηγήσουν τον Αλκιβιάδη σε «κρίση» ώστε να τον θανατώσουν.¹⁰ «Άκριτοι», από την άλλη, ήταν όσοι δεν παραπέμπονταν ή δεν είχαν παραπεμφθεί σε δίκη, κάτι που δημιουργούσε συνειρμούς βιαιότητας, παρορμητικότητας και απήφησης των νόμων και του δικαίου. Ο Ηρόδοτος βάζει τον Οτάνη να λέει: «ο τύραννος ανατρέπει τους πατροπαράδοτους νόμους, βιάζει τις γυναίκες, σκοτώνει ανθρώπους χωρίς δίκη [κτείνει τε ακρίτους]».¹¹

Η σημασία της «κρίσης» στην πολιτική ζωή ήταν τεράστια, όπως φαίνεται και από τον πασίγνωστο ορισμό του Αριστοτέλη για τον πολίτη: «πολίτης δ' απλώς ουδενί των άλλων ορίζεται μάλλον ή τω μετέχει κρίσεως και αρχής».¹² Ο κύριος της κρίσεως είναι και κύριος της πολιτείας. Έτσι, εικάζεται ότι ο Σόλων έκανε επίτηδες ασαφείς τους νόμους ώστε να κρίνει ο δήμος, «όπως ή της κρίσεως ο δήμος κύριος»¹³ και να καταστεί έτσι κυρίαρχος της πολιτείας: «κύριος γαρ ων ο δήμος της ψήφου, κύριος γίννεται της πολιτείας».¹⁴

Αυτή η μη-ιατρική έννοια της κρίσης χρησιμοποιούνταν μεταφορικά στον αρχαιοελληνικό λόγο. Ο Θουκυδίδης γράφει ότι οι Περσικοί πόλεμοι κρίθηκαν γρήγορα με δύο ναυμαχίες και δύο μάχες του πεζικού: «δυοίν ναυμαχίαν και πεζομαχίαν ταχείαν την κρίσιν έσχεν».¹⁵ Ο πόλεμος, λοιπόν, «κρίνεται», δηλαδή καθορίζεται η τελική του έκβαση. Η κατάσταση που δεν έχει κριθεί αναφέρεται, αντιστοίχως, από τον Θουκυδίδη ως «άκριτη»: «έτι δ' όντων ακρίτων»,¹⁶ δηλαδή όσο τα πράγματα δεν έχουν ακόμα κριθεί, δεν έχουν πάρει την οριστική τους μορφή, καλό θα ήταν οι Αθηναίοι

10. «ώστε βουλόμενοι αυτόν εις κρίσιν αγαρόντες αποκτείναι», *Ιστοριών ΣΤ*, 61 στο Θουκυδίδης, *Άπαντα*, τόμ. 6, Κάκτος, Αθήνα 1992, σ. 126.

11. *Ιστοριών Γ*, 80 στο Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, τόμ. 2, μπφ. Λ. Ζενάκου, Γκοβόστης, Αθήνα 1992, σ. 298-299.

12. *Πολιτικών Ε*, 1275α, 23 στο Αριστοτέλης, *Άπαντα*, τόμ. 2, Κάκτος, Αθήνα 1993, σ. 14.

13. *Αθηναίων Πολιτεία*, 9.1.1 στο ίδιο, τόμ. 5, σ. 64.

14. Στο ίδιο.

15. *Ιστοριών Α*, 23 στο Θουκυδίδης, *Άπαντα*, ό.π., τόμ. 1, σ. 54.

16. *Ιστοριών Δ*, 20 στο ίδιο, τόμ. 4, σ. 52.

να συμβιβαστούν με τους Λακεδαιμονίους και να συνάψουν ειρήνη. Την ίδια λέξη χρησιμοποιεί για να μιλήσει για τη ναυμαχία Συρακουσίων-Αθηναίων, όταν η ναυμαχία δεν είχε ακόμα κριθεί («δια το ακρίτως»¹⁷).

Βλέπουμε ότι η κρίση ως αποφασιστική στιγμή που ορίζει την κατάσταση και η ακρισία ως διάχυτη αβεβαιότητα και σύγχυση χρησιμοποιούνταν στον αρχαιοελληνικό λόγο. Ωστόσο, αυτές οι χρήσεις της κρίσης και της ακρισίας δεν είχαν αποκτήσει κάποια διακριτή, τεχνική σημασία που θα οδηγούσε στον εκλατινισμό της λέξης. Αυτή η τεχνική σημασία της *κρίσις*, που κατόπιν μεταφέρθηκε-μεταφράστηκε ως *crisis*, θα αρθρωνόταν στη νέα τότε τέχνη της ιπποκρατικής ιατρικής.

Ο Ιπποκράτης χρησιμοποιεί και αυτός μεταφορικά την κρίση ως αποφασιστική στιγμή που καθορίζει την έκβαση μιας νόσου. Αναφέρονται συχνά εκφράσεις όπως «κρίνεται δε η νόσος»¹⁸ ή «οι δε πυρετοί κρίνονται»,¹⁹ οι οποίες δημιουργούν την εικόνα ότι η αρρώστια είναι μια κατάσταση αμφιταλάντευσης και αναμέτρησης αντίρροπων δυνάμεων που τελικά κρίνεται-αποφασίζεται υπέρ μιας τάσης ή, αντιθέτως, δεν κρίνεται και καθίσταται χρόνια ή λύεται από μόνη της.

Το σημαντικό, ωστόσο, στον Ιπποκρατικό λόγο δεν είναι ότι χρησιμοποίησε μεταφορικά την κρίση αναφορικά με τις νόσους (μεταφορική χρήση είχαμε και σε άλλα συγκείμενα, όπως είδαμε παραπάνω), αλλά ότι δημιούργησε μια νέα κυριολεξία, δηλαδή μια νέα αντικειμενικότητα. Η «κρίση» στον Ιπποκράτη αποκτά για πρώτη φορά υπόσταση ανεξάρτητη από τον άνθρωπο και τις διανοητικές του ικανότητες. Όπως η ιατρική τέχνη σώζει ακόμη και αυτούς που δεν πιστεύουν στην ύπαρξή της,²⁰ έτσι και οι κρίσεις συμβαίνουν ανεξάρτητα από τη βούληση ή τη συνείδηση. Η «κρίση» μετακυλιέται από το άτομο στον «κόσμο» (με όλους τους πυθαγόρειους συνειρμούς του, όπως θα δούμε).

Η κρίση των ασθενειών δεν είναι παρά ένα στάδιο στην εξέλιξη της νόσου. Η νόσος έχει «αρχή», «ακμή», «πέψη» ή «απεψία» (δη-

17. *Ιστοριών Ζ*, 71 στο ίδιο, τόμ. 7, σ. 148.

18. *Περί παθών*, 7 στο Ιπποκράτης, *Άπαντα*, ό.π., τόμ. 16, σ. 30.

19. *Προγνωστικόν*, 20 στο ίδιο, τόμ. 2, σ. 60.

20. *Περί Τέχνης*, 5 στο ίδιο, τόμ. 1, σ. 148.

λαδή, καλή ή κακή εξέλιξη) και «παρακμή», «λύση» ή «κρίση».²¹ Τι συμβαίνει όμως όταν μια αρρώστια κρίνεται; «Οι αρρώστιες κρίνονται όταν επιδεινώνονται, υποχωρούν, εξελίσσονται σε άλλο νόσημα ή επιφέρουν το θάνατο».²² Η «κρίση», επομένως, μπορεί να έχει θετική ή αρνητική έκβαση αν και αυτή καθαυτή, ως στάδιο της νόσου, είναι απολύτως θετική, καθώς προλέγει απαλλαγή από το νόσημα. Η «ακρισία» απλώς παρατείνει την αρρώστια.²³

Η κρίση, λοιπόν, είναι ένα θετικό και απαραίτητο στάδιο, με ευτυχή ή δυστυχή κατάληξη. Αυτή η εξελικτική αντίληψη της πορείας της νόσου και η «κρίνουσα» σημασία που δίνεται στη χρονικότητα οδήγησε στη διάκριση της πραγματικότητας από τη φαινομενικότητα της νόσου. Η νόσος πρέπει να περάσει από συγκεκριμένα στάδια πριν «λυθεί», είτε αυτό σημαίνει απαλλαγή από την αρρώστια είτε «λύση» του οργανισμού, δηλαδή θάνατο. Αν παρουσιαζόταν βελτίωση σε «λάθος» φάση της αρρώστιας, δηλαδή όχι στο στάδιο της «κρίσης», τότε αυτό ήταν ένα πρόσκαιρο και πολύ ανησυχητικό φαινόμενο που οδηγούσε αναπόφευκτα σε υποτροπές («υποστροφές»): «όποιοι θεραπεύτηκαν σε ακατάλληλο χρόνο, δεν άργησαν συχνά να προσβληθούν από τέτοιες ασθένειες και μάλιστα ολέθριας μορφής».²⁴

Καθήκον, επομένως, του γιατρού ήταν να γνωρίζει την πορεία της εξέλιξης των νόσων ώστε να μην παραπλανηθεί από τα φαινόμενα. Πώς θα μπορούσε όμως να πάει ο γιατρός πίσω από τα φαινόμενα; Ο Ιπποκράτης εδώ επιστρατεύει τη μυστικιστική θεωρία των αριθμών των πυθαγορείων. Στο *Περί Αρχαίας Ιητρικής* αντιτάσσει στην ποικιλομορφία της μετατροπής των οξέων σε χυμούς τους «αριθμούς των χρόνων»: «διο και αι κρίσεις και οι αριθμοί των χρόνων εν τοίσι τουτέοισι μέγα δύνανται».²⁵ Η κρίση λοιπόν δεν είναι κάτι το απτό, το εμφανές στον καθένα, αλλά χρειάζεται γνώση

21. Βλ. Β. Μανδηλαράς, σημείωση 4 στους *Αφορισμούς*, στο *ίδιο*, τόμ. 1, σ. 324.

22. «κρίνεσθαι δε έστιν εν τησι νούσοισιν, όταν αύξωνται αι νούσοι, ή μαραίνωνται, ή μεταπίπτουν ες έτερον νόσημα, ή τελευτώσιν», *Περί Παθών*, 8 στο *ίδιο*, τόμ. 16, σ. 30.

23. «Αι εν πυρετοίσιν ακρισίαι χρόνους μεν ποιέουσιν», *Κωιακαί Προγνώσεις*, 74 στο *ίδιο*, τόμ. 2, σ. 208.

24. «ιητρευθέντες γε μην ακαίρως, συχνά τοιούτουςιν ου βραδέως εάλωσεν, και ολέθρια ούτως», *Περί χυμών*, 20 στο *ίδιο*, τόμ. 3, σ. 120-122.

25. «γι' αυτό το λόγο οι κρίσεις και ο υπολογισμός του χρόνου σ' αυτά έχουν μεγάλη σημασία», *Περί Αρχαίας Ιητρικής*, 19 στο *ίδιο*, τόμ. 1, σ. 98.

των «αριθμών» που «δύνανται» πολλά (σημειωτέον ότι η «δύναμις» στον αρχαιοελληνικό λόγο δήλωνε μια μυστική, «μαγική» επενέργεια). Ο γιατρός πρέπει να κατέχει τη μυστική γνώση των αριθμών για να προβλέπει τις «κρίσεις» και την εξέλιξη της νόσου, γιατί «ό,τι ξεφεύγει από την όραση των ματιών, συλλαμβάνεται από την όραση του πνεύματος».²⁶ Αυτό οδήγησε στην ανάπτυξη μιας περιοδολόγησης των κρίσιμων ημερών, των προκαθορισμένων χρονικών σημείων της κρίσης. Έτσι, οι ιπποκρατικοί γιατροί, επηρεασμένοι από την πυθαγόρεια θεωρία των αριθμών, όρισαν συγκεκριμένες μέρες κρίσης της αρρώστιας, άρτιες και περιττές.

3. ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΙΣ ΣΤΗΝ CRISIS

Στην αρχαία Ελλάδα, λοιπόν, η «κρίση» συμπεριλάμβανε και την έννοια της κριτικής ικανότητας του ανθρώπου και την έννοια της καθοριστικής στιγμής ή κατάστασης που αποφασίζει τη μελλοντική πορεία των πραγμάτων. Μετέπειτα αυτές οι δύο διαστάσεις της κρίσις μεταφράστηκαν με διαφορετική λέξη (*iudicium* για τις νοητικές διεργασίες και *crisis* για την κρίσιμη κατάσταση). Πώς επιτελέστηκε αυτός ο πρωταρχικός διαχωρισμός;

Η «κρίση» είχε αποκτήσει τεχνική σημασία στους ιατρικούς κύκλους, ιδιαίτερα μετά την καταλυτική επίδραση του Γαληνού. Ο Γαληνός συστηματοποίησε και διέδωσε την ιπποκρατική διδασκαλία περί κρίσης και κρίσιμων ημερών στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία σε τέτοιο βαθμό που την κατέστησε δόγμα για τους επόμενους αιώνες. Αυτό ίσως εξηγεί την αυτούσια μεταφορά της στα λατινικά ως *crisis*, διαφοροποιώντας την ιατρική «κρίση» από την κρίση όπως αυτή αρθρώνεται σε άλλα συγκείμενα, στον καθημερινό λόγο ή ακόμα και στον ίδιο το λόγο της ιατρικής όταν δεν χρησιμοποιείται με την τεχνική της σημασία. Έτσι, ενώ η αρχαιοελληνική «κρίση» μεταφραζόταν συνήθως με το λατινικό «*iudicium*», μερικές φορές, σε συγκεκριμένους (ιατρικούς) κύκλους, η «κρίση» γινόταν λατινιστί «*crisis*».

Η πρώτη χρονολογικά πηγή που έχουμε για αυτή τη μεταφραστική πρακτική είναι οι *Εξομολογήσεις* του Αυγουστίνου. Στο έκτο βιβλίο διαβάζουμε αναφορικά με τη μητέρα του Αυγουστίνου:

26. «όσα γαρ την των ομμάτων όψιν εκφεύγειν, ταύτη τη της γνώμης όψει κεκράτηται», *Περί Τέχνης*, 11 στο ίδιο, τόμ. 1, σ. 160.

per quam transiturum me ab aegritudine ad sanitatem, intercurrente artiore periculo, quasi per accessionem, quam *criticam* medici uocant, certa praesumebat.²⁷

Ήταν βέβαιη για το προαίσθημά της ότι, για να περάσω από την αρρώστια στην υγεία, έπρεπε να μεσολαβήσει η επικίνδυνη φάση πριν από την ανάρρωση, που οι γιατροί ονομάζουν *κρίσιμη*.²⁸

Οι *Εξομολογήσεις* γράφτηκαν το 397-400 μ.Χ. που σημαίνει ότι ήδη από τον 4^ο αιώνα η ιατρική «κρίση» είχε αποδοθεί και διαδοθεί ως «crisis» σε ιατρικούς κύκλους, αλλά και ευρύτερα (ας προσέξουμε ότι στο ανωτέρω απόσπασμα η έκφραση ανήκει στη μητέρα του Αυγουστίνου και ο ίδιος απλά την αναπαράγει). Μόνο μία φορά και αυτό αναφορικά με την ιατρική ορολογία της εποχής, ο Αυγουστίνος δεν χρησιμοποιεί το «iudicium» ή κάποιο παράγωγο για να μιλήσει για την «κρίση», αλλά το «criticam», διότι αποτελεί καθιερωμένο όρο της ρωμαϊκής ιατρικής, όπως μας πληροφορεί.

Το ίδιο παρατηρούσε και ο Κέλσος περίπου τρεις αιώνες πριν, στο τρίτο βιβλίο του *De Arte Medicina* (4: 11- 4: 15). Ο Κέλσος αναφέρει ότι οι αρχαίοι πίστευαν ότι οι μονές μέρες ήταν καθοριστικές για την πορεία της νόσου, κάτι το οποίο, όπως υποστηρίζει, δεν ευσταθεί. Επιχειρεί να δείξει τις αντιφάσεις των πυθαγόρειων θεωριών των αριθμών που βρίσκονται στη βάση τέτοιου είδους επιχειρημάτων. Το σημαντικό για εμάς είναι ότι ο Κέλσος αναγνωρίζει την τεχνική σημασία της ιατρικής «κρίσης», η οποία έχει αποκτήσει ένα ιδιαίτερο σημασιολογικό περιεχόμενο σε σχέση με τις υπόλοιπες χρήσεις της ίδιας λέξης. Ως εκ τούτου προχωρά στο να παραθέσει στα ελληνικά τον τεχνικό αυτό όρο:

Est autem alia etiam de diebus ipsis dubitatio, quoniam antiqui potissimum impares sequebantur, eosque, tamquam tum de aegris iudicaretur, κρισίμους nominabant.²⁹

27. T. E. Page και W. H. D. Rouse (επιμ.), *St. Augustines Confessions*, Loeb Classical Library, London and New York 1912, σ. 266.

28. Αυγουστίνος, *Εξομολογήσεις*, τόμ. 1, μτφ. Φρ. Αμπατζοπούλου, Πατάκης, Αθήνα 1997, σ. 255.

29. 4: 11 στο Charles Darenberg (επιμ.), *Celse. De medicina libri octo*, B. G. Teubneri, Leipzig 1859, σ. 80.

Αλλά υπάρχει άλλη μια αβεβαιότητα που αφορά ακόμα και τις ίδιες τις ημέρες, αφού οι αρχαίοι κυρίως προτιμούσαν τις μονές ημέρες, ως εάν η μοίρα του αρρώστου να κρινόταν τότε, τις οποίες ονόμαζαν «κρισίμους».³⁰

Εδώ ο Κέλσος από τη μια μεταφέρει αυτούσια την ελληνική λέξη για να δηλώσει την τεχνική ορολογία της ελληνικής ιατρικής («κρισίμους») και από την άλλη χρησιμοποιεί το «iudicaretur» για να την επεξηγήσει. Ο Κέλσος γράφει τον 1^ο αιώνα μ.Χ., όταν η ιατρική αποτελεί ελληνική τέχνη και δεν έχει ακόμα γεννηθεί η ρωμαϊκή ιατρική ορολογία, η οποία τα χρόνια του Αυγουστίνου όχι μόνο αναγνώριζε την ιδιαίτερη σημασία των «κρίσεων» και των «κρισίμων» αλλά και τα είχε εκλατινίσει. Πιθανότατα, αυτό που χωρίζει τον Κέλσο από τον Αυγουστίνο, το «κρισίμους» από το «criticam», είναι ο Γαληνός και οπωσδήποτε η μετάφραση της ελληνικής ορολογίας στα λατινικά στο πλαίσιο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Τη μετάφραση της «κρίσης» ως «crisis» στην ιατρική τη βλέπουμε καθαρά σε ένα διασωσμένο λατινικό χειρόγραφο του 10^{ου} αιώνα, το *Περί Εβδομάδων* του Ιπποκράτη. Το *Περί Εβδομάδων*, σύμφωνα με τον Littré που το εξέδωσε πρώτος στον όγδοο τόμο των *Απάντων*,³¹ ανήκει στον 10^ο αιώνα, όμως η μετάφραση ανάγεται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, στις αρχές του 6^{ου} αιώνα.³² Εκεί συναντάμε το «crisis» 16 φορές, ως γνωστό και παγιωμένο όρο. Η «crisis», λοιπόν, δεν αποτελούσε εύρημα κάποιου μοναχικού γιατρού-διανοούμενου αλλά έναν ευρύτατα διαδεδομένο ιατρικό όρο που χρησιμοποιούνταν σε σημαντικά και δημοφιλή, για την ιατρική θεωρία και πρακτική, κείμενα.

Η τυπογραφία και η Αναγέννηση μετέφεραν τα ιπποκρατικά και γαληνικά ιατρικά κείμενα στη νεωτερικότητα. Μπορεί η μεσαιωνική μεταφραστική παράδοση να χρησιμοποιούσε το «crisis» ως μετάφραση της ιατρικής έννοιας της κρίσης, όπως είδαμε, αυτό όμως δεν σημαίνει απαραίτητα ότι και η καινούρια μεταφραστική παράδοση που καθιερώθηκε την αναγεννησιακή περίοδο θα ακολουθούσε αυτή τη μεταφραστική επιλογή. Συγκρίνοντας λατινικές

30. Δική μας μετάφραση (όπου δεν αναφέρεται μεταφραστής η μετάφραση είναι δική μας).

31. E. Littré (επιμ.), *Oeuvres complètes*, τόμ. 8, J.-B. Baillière, Paris 1853, σ. 616-673.

32. Βλ. «Εισαγωγή» στο Ιπποκράτη, *Άπαντα*, ό.π., τόμ. 1, σ. 123.

εκδόσεις των *Απάντων* του Ιπποκράτη και του Γαληνού που εκτείνονται χρονικά από το 1525 μέχρι το 1639³³ διαπιστώνουμε ότι στις αναγεννησιακές εκδόσεις η «κρίση» στο ιπποκρατικό corpus, αν και στο Μεσαίωνα είχε επικρατήσει να μεταφράζεται ως «crisis», αποδίδεται πλέον με το «iudicatio» ή το «iudicium» και όχι με το «crisis». Δεν συμβαίνει το ίδιο με τις μεταφράσεις του Γαληνού, όπου συναντάμε το «crisis» ως ηγεμονική μεταφραστική επιλογή. Εικοτολογώντας, θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι η κυριαρχία του δόγματος της γαληνικής *crisis* τον Μεσαίωνα και η άνοδος νέων ιατρικών ρευμάτων και σχολών που ασκούσαν κριτική στις μεσαιωνικές ιατρικές παραδόσεις έκανε τους ελληνοιστές της εποχής να θελήσουν να αποδεσμεύσουν τον Ιπποκράτη από μεσαιωνικές δόξεις. Εξάλλου την περίοδο της αναγέννησης η επιστροφή στους αρχαίους αποτελούσε και εργαλείο έμμεσης ή άμεσης κριτικής μεσαιωνικών αντιλήψεων και το δόγμα της κρίσης είχε ήδη αρχίσει να θεωρείται τροχοπέδη για την πρόοδο και πρακτική της ιατρικής.

Ανεξαρτήτως, όμως, του ιστορικού αυτού αινίγματος, η παγιωμένη μεταφραστική επιλογή του «crisis» για την ιατρική «κρίση» των νόσων και ο ριζικός διαχωρισμός του από κάθε διανοητική διεργασία του κρίνειν, η οποία αποδιδόταν συνήθως με το «iudicium», μετέφερε στη νεωτερικότητα αυτό που ίσχυε για όλη την περίοδο του Μεσαίωνα. Η νέα κυριολεξία της ιατρικής *κρίσις* που παγιώθηκε από την ελληνική ιπποκρατική παράδοση και εκφράστηκε στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία με τον εκλατινισμό της σε *crisis*, βρήκε το δρόμο προς τη νεωτερικότητα μέσω της μεσαιωνικής ιατρικής παράδοσης και των αναγεννησιακών τυπογραφικών εκδόσεων. Η

33. Οι εκδόσεις στις οποίες αναφερόμαστε είναι οι ακόλουθες: Ιπποκράτης, *Volumenta*, Fabius Calvus, Ρώμη 1525· Ιπποκράτης, *Άπαντα (Omnia Opera)*, Jean-Francois d'Asola (επιμ.), Alde, Βενετία 1526· Ιπποκράτης, *Άπαντα (Libri Omnes)*, Janus Cornarius (επιμ.), Froben, Βασιλεία 1538· Ιπποκράτης, *Opera Omnia*, Janus Cornarius (επιμ.), Froben, Βασιλεία 1546· Ιπποκράτης, *Opera Omnia*, Anuce Foes (επιμ.), Andreae Wecheli, Φραγκφούρτη 1595· Γαληνός και Ιπποκράτης, *Magni Hippocratis Coi et Claudii Galeni Pergameni Archiatron Universa Quae Extant Opera*, R. Chartier, Παρίσι 1639· Γαληνός, *Opera*, Diomedes Bonardus (επιμ.), Filippo Pinzi, Βενετία 1490· Γαληνός, *Galenii Pergameni... opera quae ad nos extant omnia*, Janus Cornarius (επιμ.), Froben, Βασιλεία 1549· Γαληνός, *Galenii omnia quae extant opera*, A. Gadaldini (επιμ.), Giunte, Βενετία 1565. Όλες αυτές οι εκδόσεις βρίσκονται σκαναρισμένες στο: www.bium.univ-paris5.fr/hist-med/medica.htm (πρόσβαση 05-12-2013 - όλες οι ιστοσελίδες που ακολουθούν ήταν προσβάσιμες την ίδια ημερομηνία).

ιατρική «crisis» αποτελούσε πια παγιωμένο επιστημονικό όρο της πρώιμης νεωτερικότητας.

4. Η ΑΠΟ-ΙΑΤΡΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ «ΚΡΙΣΗΣ»

Τα γαλλικά και αγγλικά λεξικά της περιόδου δείχνουν ότι ήδη από τον 17^ο αιώνα η κρίση είχε αποκτήσει γενικότερη σημασία και χρησιμοποιούνταν μεταφορικά. Η κρίση είχε απο-ιατρικοποιηθεί, είχε κερδίσει μια σχετική αυτονομία και μπορούσε να δηλώνει γενικά και αόριστα την κρίσιμη κατάσταση, το σημείο καμπής, κτλ. Για παράδειγμα, στην πρώτη έκδοση του *Dictionnaire de L' Academie francaise* (1694) βρίσκουμε λήμμα για το «crise», όπου ενώ στην πρώτη παράγραφο έχουμε τη γνωστή ιατρική σημασία, στη δεύτερη διαβάζουμε ότι η ιατρική «κρίση» χρησιμοποιείται ήδη μεταφορικά για να πούμε ότι μια υπόθεση βρίσκεται σε αποφασιστικό σημείο:

CRISE. s. f. Effort que fait la nature dans les maladies, qui est d'ordinaire marqué par une sueur, ou par quelque autre symptome, & qui donne à juger de l'évenement d'une maladie. *Bonne crise. mauvaise crise. crise imparfaite. jour de crise. attendre la crise.*

On dit fig. Qu'Une affaire est dans sa crise, pour dire, qu'Elle est sur le point d'estre decidée de maniere ou d'autre.³⁴

Το ίδιο ισχύει και για την αγγλική γλώσσα, όπως βλέπουμε στο *A Dictionary of the English Language* (1768) του Samuel Johnson, όπου η ιατρική σημασία του όρου ακολουθείται από τη μεταφορική:

Crisis (*κρίσις*) 1. The point in which the disease kills, or changes for the better. *Dryden*. 2. The point of time at which any affair comes to the height. *Addison*.³⁵

Στη γερμανική γλώσσα, επίσης, με κάποια μικρή καθυστέρηση σε σχέση με τα γαλλικά και τα αγγλικά, η «Krise» ή «Krisis» πέρασε στον καθημερινό λόγο από την ιατρική και από εκεί γενικεύτηκε η

34. *Dictionnaire de L' Academie francaise*, τόμ. 1, Paris 1694, σ. 286. Πηγή: <http://gallica.bnf.fr/>.

35. Samuel Johnson, *A dictionary of the English language*, 3^η έκδ., W. G. Jones, Dublin 1768. Πηγή: <http://books.google.com/>.

χρήση της και απέκτησε μεταφορικότητα.³⁶ Αυτό σημαίνει ότι το πέραςμά της κρίσης στον πολιτικό λόγο της νεωτερικότητας δεν χρειαζόταν να γίνει μέσω κάποιας ιατρικής μεταφοράς, αλλά θα μπορούσε κάλλιστα να αντανακλά τον καθημερινό λόγο της εποχής.

Από αυτήν την ελάχιστη σκιαγράφηση των λεξικογραφικών στοιχείων βλέπουμε ότι ήδη από τον 17^ο-18^ο αιώνα οι λέξεις «crisis», «crise» και λίγο αργότερα και «Krise», αποτελούσαν μέρος του λεξιλογίου των τριών μεγαλύτερων δυτικών γλωσσών της εποχής. Η ιατρική προέλευση θεωρείται γνωστή και η γενίκευση και απο-ιατρικοποίηση της λέξης δεδομένη, όπως και η μεταφορική επέκταση της χρήσης της σε ποικίλα και ετερόκλητα πεδία. Από τον 18^ο αιώνα η «κρίση» είχε αποκτήσει τη γενικότητα και αοριστία που έχει και σήμερα, ή για να το πούμε όπως το λέει ο Koselleck: «τον 18^ο αιώνα, η έννοια ασφαλώς αυτονομήθηκε».³⁷

Το αποφασιστικό σημείο ασφαλώς είναι η απεμπλοκή της «κρίσης» από την τεχνική ορολογία της ιατρικής. Τι συνέβη στην κομβική ιπποκρατική και γαληνική έννοια της κρίσης, το κάποτε θεμέλιο της προγνωστικής ιατρικής; Ίσως οι δύο διασημότερες εγκυκλοπαίδειες του 18^{ου} αιώνα μπορέσουν να μας διαφωτίσουν κάπως για αυτή την απώλεια της αίγλης της ιατρικής κρίσης και τη συνεπακόλουθη απο-ιατρικοποίησή της. Αναφερόμαστε, φυσικά, στην αγγλική *Cyclopaedia* του Chambers και στη γαλλική *Encyclopédie*.

Ο Ephraim Chambers δημοσίευσε το 1728 σε δύο τόμους την περίφημη εγκυκλοπαίδεια με τίτλο *Cyclopaedia, or Universal Dictionary of Arts and Sciences*.³⁸ Στον πρώτο τόμο της *Cyclopaedia* υπάρχει λήμμα για το «crisis», όπου δηλώνει «μια αλλαγή, ή Μεταστροφή στις οξείες ασθένειες, όπου η νοσηρή ύλη μεταβάλλεται τόσο, ώστε ο Ασθενής είτε Αναρρώνει είτε Πεθαίνει».³⁹ Στο συμπλήρωμα του

36. R. Koselleck, «Krise» στο O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck (επιμ.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, τόμ. 3, Klett-Cotta, Stuttgart 1995, σ. 617-650. Αγγλική μετάφραση: R. Koselleck, «Crisis», μτφ. Michaela W. Richter, *Journal of the History of Ideas*, τόμ. 67, τχ. 2, Απρίλιος 2006, σ. 343-356.

37. R. Koselleck, «Some questions regarding the conceptual history of “crisis”», μτφ. T. S. Presner στο R. Koselleck, *The Practice of Conceptual History*, Stanford University Press, Stanford – California 2002, σ. 238.

38. Ephraim Chambers, *Cyclopaedia, or Universal Dictionary of Arts and Sciences*, London 1728. Πηγή: <https://archive.org>.

39. «CRISIS, in Medicine, a change, or Turn in acute diseases; wherein the Morbisick matter is to be alter'd, as determines the Patient either for Recovery or Death», στο *ίδιο*, τόμ. 1, σ. 346.

1753 προστίθενται οι γνώμες δύο γιατρών αναφορικά με τις κρίσεις: ο Dr. Albertinus παρατηρεί ότι όλες οι αρρώστιες ακολουθούνται από κρίσεις, οι οποίες αν δεν συμβούν την κατάλληλη στιγμή ο ασθενής κινδυνεύει να υποπέσει σε κάποια άλλη ασθένεια· ενώ ο Dr. Martine υπερασπίζεται τις θεωρίες και παρατηρήσεις των αρχαίων για την κρίση.⁴⁰

Στην *Cyclopaedia* του Chambers βρίσκουμε το «crisis» ως καθιερωμένο ιατρικό όρο στις γραμμές της ιπποκρατικής και γαληνικής διδασκαλίας. Η κρίση προκαλείται από τις υγιείς ζωτικές δυνάμεις του σώματος που αντιδρούν στη νόσο, ορίζονται συγκεκριμένες κρίσιμες ημέρες, τονίζεται η σημασία του κλίματος και η σχέση του με τους χυμούς και τις κρίσεις, κτλ. Μήπως θα έπρεπε να συμπεράνουμε, λοιπόν, ότι τουλάχιστον στην Αγγλία η ιατρική κρίση, όπως την άρθρωσε και μετέδωσε ο Ιπποκράτης και ο Γαληνός, συνεχίζει ακάθεκτη την ηγεμονία της (που ήταν δεδομένη το Μεσαίωνα), ότι αποτελεί δηλαδή ακόμα το κυρίαρχο ιατρικό παράδειγμα;

Το αντίθετο. Η «crisis» του Chambers δεν αποτελεί τεκμήριο αδιάλειπτης επέλασης της ιατρικής «κρίσης», ούτε καν απολίθωμα ενός παρελθόντος μεγαλείου που αποτυπώνεται σε αυτό το ιστορικό μνημείο. Η «crisis» του Chambers είναι μια νεκρή έννοια, ένας όρος που έχει χάσει το λόγο ύπαρξής του στη ζώσα πραγματικότητα της ιατρικής και έχει μετατραπεί σε κέρυνο ομοίωμα: νεκρή από καιρό, φορώντας τα γιορτινά της, στέκει περήφανε, όπως θα ήθελε να την θυμούνται.

Το λήμμα για την «Crise» του γιατρού Théophile de Bordeu στη γαλλική *Encyclopédie* είναι αρκετά εκτενέστερο και προσφέρει μια εντελώς διαφορετική εικόνα.⁴¹ Η θεωρία των κρίσεων, για αιώνες κυρίαρχο παράδειγμα της ιατρικής, παρουσιάζεται ως αντικείμενο χλευασμού, σεβασμού και αδιαφορίας. Ο Bordeu καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο σύγχρονος γιατρός δεν χρειάζεται τη θεωρία των κρίσεων και δεν είναι φρόνιμο οι κλινικοί ιατροί να προσκολλώνται σε αυτήν. Από καθημερινή και συνηθισμένη πρακτική, από παρατηρούμενη πραγματικότητα, η θεωρία των κρίσεων έγινε κάτι

40. *Supplement to Mr. Chambers's Cyclopaedia*, τόμ. 1, London 1753. Πηγή: <https://archive.org>.

41. Th. Bordeu, «Crise» στο D. Diderot και J. d' Alembert (επιμ.), *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, τόμ. 4, 1754. Πηγή: <http://artfl-srv02.uchicago.edu/cgi-bin/philologic/getobject.pl?c.3:1125.encyclopedie0513>.

πέραν της εμπειρίας του μέσου γιατρού, αδιάφορη και ανούσια για τις ζωές των αρρώστων. Αν εμφανιστεί κάποιος μεγάλος νομοθέτης, κάποιος σύγχρονος γιατρός-φιλόσοφος, ίσως και να επανέλθει στο προσκήνιο, καταλήγει ο Bordeu. Εκεί που μερικούς αιώνες πριν η θεωρία των κρίσεων έμοιαζε ακλόνητη, τώρα πια μονάχα μια επιστημονική επανάσταση θα μπορούσε να την επαναφέρει.

Οι έριδες γύρω από την έννοια της κρίσης μεταξύ υποστηρικτών και πολεμίων, όπως και οι ποικίλες επανερμηνείες, συνέβαλαν στην απώλεια της αυτονομίας, τεχνικής της σημασίας. Η γενίκευση της «κρίσης», επομένως, εκτός από την ευρύτατη διάδοση και διεύρυνση της ιατρικής στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων, οφείλεται επίσης στο δημόσιο διάλογο των γιατρών, στις έριδες για τον καθορισμό του νοήματος και της χρησιμότητάς της, όπως και στην πάλη των ιατρικών παραδειγμάτων για ηγεμονία. Λέξεις καθίστανται αντικείμενα αντιπαράθεσης, ορισμών και αντι-ορισμών, αποδοχής και απόρριψης, βγαίνουν από το τεχνικό τους περίβλημα και φοράνε πολεμικές στολές. Όλος αυτός ο διάλογος και η αντιπαράθεση, που αποκαλύπτει το άρθρο του Bordeu, δείχνει τον μη-αυτονόητο χαρακτήρα του κυρίαρχου μέχρι τότε παραδείγματος, το ανοίγει στην αμφισβήτηση και ακόμα και αν αυτό τελικά δεν ανατραπεί, η αναστοχαστική διαδικασία που προηγήθηκε αυτομάτως το μετασηματίζει. Οι κομβικές λέξεις-έννοιες ενός επιστημονικού παραδείγματος και μιας πρακτικής (όπως ήταν η «κρίση» για την ιατρική) αποτελούν προνομακούς στόχους της πολεμικής και όλες αυτές οι συζητήσεις για το «νόημα» ή τη «σημασία» μιας λέξης, σέρνοντας πίσω τους ολόκληρες στρατιές από «αλλότρια» σημαίνοντα προς επικουρεία, δημιουργούν ποικίλες επιμειξίες και αλληλοδιεισδύσεις των αντιμαχόμενων λόγων. Έτσι, το ήδη διαδεδομένο μέσω της ιατρικής σημαίνον της «κρίσης» έχασε την τεχνική και αυτονόητη σημασία του και απέκτησε μια γενικότερη και πιο αόριστη παρουσία. Η απο-ιατρικοποίηση της «κρίσης» που καταγράφεται στα λεξικά της περιόδου πάει χέρι-χέρι με την απο-ιατρικοποίηση της «κρίσης» εντός του λόγου της ιατρικής επιστήμης και πρακτικής. Η «κρίση» άφησε το λιμάνι της ιατρικής όπου έμενε αγκυροβολημένη για αιώνες και άρχισε να αρμενίζει ελεύθερα στους ωκεανούς των σημαινόντων και στα λιμάνια των διάφορων λόγων.

5. ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΗΣ «ΚΡΙΣΗΣ» ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΛΟΓΟ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η «κρίση», απο-ιατρικοποιημένη και γενικευμένη, αποτελούσε, λοιπόν, μέρος της καθημερινής γλώσσας του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα. Το πέρασμα της κρίσης στον πολιτικό λόγο συντελείται στην αγγλοσαξωνική και γαλλική δημόσια σφαίρα της εποχής εκείνης. Η «crisis» συναντάται ήδη από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα στην Αγγλία και μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα έχει καταστεί συνήθης όρος του πολιτικού λόγου. Από την Αγγλία περνάει και στην Αμερική, όπου το αργότερο μέχρι την περίοδο της επανάστασης αποτελεί επίσης συστατικό στοιχείο πολιτικής επικοινωνίας. Το ίδιο ισχύει και για τη Γαλλία, όπου η «crise» στα τέλη του 18^{ου} αιώνα συνιστούσε όρο του πολιτικού λεξιλογίου όπως ακριβώς τη γνωρίζουμε σήμερα. Αν θέλαμε λοιπόν να προσδιορίσουμε τις δύο πηγές που καθιέρωσαν την «κρίση» στον πολιτικό λόγο ή στο δημόσιο λόγο γενικότερα θα δείχναμε προς την αγγλοσαξωνική πολιτική δημοσιότητα του 17^{ου}-18^{ου} αιώνα και τον γαλλικό ηθικο-πολιτικό λόγο του 18^{ου} αιώνα.

Σε γενικές γραμμές η «κρίση» πέρασε στο λόγο της νεωτερικότητας με τρεις μορφές:

α) ως ιατρικός όρος, μέσω ιατρικών συγγραμμάτων ή εγκυκλοπαιδειών, όπως και μέσω της αναπαραγωγής του ιατρικού λόγου σε μη-ιατρικά συγκείμενα, για παράδειγμα σε θεατρικά έργα, όπερες, μυθιστορήματα, ποιήματα, κτλ. Αυτή η τοποθέτηση και επαναπλαισίωση του ιατρικού λόγου εντός της αστικής δημοσιότητας αποτελεί έναν από τους τρόπους διάδοσης της «κρίσης».

β) ως ιατρική μεταφορά, δηλαδή όταν η εικόνα του σώματος, της ασθένειας και της κρίσης μεταφέρονται σε μη-ιατρικά συγκείμενα, για παράδειγμα όταν το κράτος ή η χώρα παρομοιάζονται με ασθενή ή με σώμα που περνάει κρίσεις, κτλ. Η «κρίση» σε αυτή τη μορφή συνεχίζει και επεκτείνει τη μακρά ακολουθία των ιατρικών μεταφορών που κυριαρχούν στο δυτικό λόγο από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας.

γ) ως «νεκρή» μεταφορά, δηλαδή ως απο-ιατρικοποιημένη μεταφορά που δηλώνει γενικά και αόριστα την κρίσιμη κατάσταση, την αποφασιστική στιγμή, κτλ. «Νεκρές» θεωρούνται οι μεταφορές που χρησιμοποιούνται τόσο συχνά ώστε έχουν χάσει την αρχική μεταφορική τους σημασία, όταν δεν υπάρχει πια συνείδηση ότι η χρήση της συγκεκριμένης λέξης δεν είναι κυριολεκτική (αντίθετα,

οι «ζωντανές» μεταφορές αποτελούν συνειδητές μεταφορές εικόνων και λέξεων από ένα πλαίσιο σε κάποιο άλλο). Η νεκρή μεταφορά, λοιπόν, ακυρώνει τη μεταφορικότητα χωρίς να χάνει ωστόσο τη μεταφορική της προέλευση.⁴² Αυτή είναι η κυρίαρχη μορφή με την οποία η κρίση πέρασε στον νεωτερικό λόγο από τον 17^ο αιώνα ως τις μέρες μας.

Στην Αγγλία η «κρίση» εμφανίζεται στα τέλη του 16^{ου} αιώνα στο θεατρικό του Christopher Marlowe *Tamburlaine The Great, Part Two* (1590). Ο Ταμερλάνος ζητά από τον αρχίατρο να τον ενημερώσει αναφορικά με την πορεία της ασθένειάς του. Ο γιατρός, επιδεικνύοντας γνώση της μεσαιωνικής ιατρικής παράδοσης, του απαντά ότι η μέρα είναι «κρίσιμη» («this day is critical»), ιδιαίτερα επικίνδυνη για όσους περνάνε την κρίση («crisis») που περνάει αυτός.⁴³ Το 1640 ο Ben Jonson στη συλλογή ποιημάτων *Underwoods* αναφέρεται επίσης στις *κρίσιμες ημέρες*,⁴⁴ ενώ ο Sir Thomas Browne στο έργο του *Hydriotaphia* (1658) μιλάει για τις «κρίσιμες δοκιμασίες του θανάτου».⁴⁵

Η «κρίση» απαντάται και στον πολιτικό λόγο του 17^{ου} αιώνα. Ο Thomas Scott στο *Certaine reasons and arguments of policie, why the king of England should enter into warre with the Spaniard* (1624) θεωρεί ότι το πρώτο χτύπημα σε έναν πόλεμο αποτελεί την «Κρίση» του, προεικονίζοντας τη μελλοντική του έκβαση.⁴⁶ Το 1627 ο Sir B. Rudyerd γράφει για τον αγώνα ανάμεσα στον αυταρχικό θρόνο και το κοινοβούλιο: «This is the crisis of Parliaments. We shall know by this if Parliaments live or die».⁴⁷ Οι ιατρικοί συνειρμοί της κρίσης φαίνονται στη μεταφορική εικόνα ενός κοινοβουλίου που ζει ή πε-

42. Δ. Σγουρούδη, *Η μεταφορά και η συμβολή της στη γλώσσα*, Κριτική, Αθήνα 2003, σ. 89.

43. Chr. Marlowe, *Tamburlaine the Great, Part 2* (1590) στο Chr. Marlowe, *The Plays*, Wordsworth, UK 2000, σ. 146. Ελληνική έκδοση: Chr. Marlowe, *Ταμερλάνος ο μέγας*, μτφ. Σ. Βελέντζας, Άγρα, Αθήνα 2006, σ. 260.

44. «And doubtfull Dayes (which were nam'd *Criticall*,.)» στο Ben Jonson, *Underwoods. Poems of devotion*, London 1640, σ. 46. Πηγή: <https://archive.org>.

45. «the critical tests of death», Th. Browne, «Hydriotaphia» (1658) στο *Religio Medici, Hydriotaphia and the Letter to a Friend*, Sampson Low, Sons, and Marston, London 1882, σ. 142. Πηγή: <https://archive.org>.

46. «the *Crisis* of the future war». Πηγή: <http://www.luminarium.org/renascence-editions/spain.html>.

47. J. A. Manning (επιμ.), *Memoirs of Sir Benjamin Rudyerd*, T. & W. Boone, London 1841, σ. 114.

θαίνει όπως ο άνθρωπος. Ο Robert Baillie το 1642 επίσης χρησιμοποιεί μεταφορικά την ιατρική κρίση κάνοντας λόγο για «crise in the English disease»,⁴⁸ ενώ ο William Penn στο *England's Great Interest* (1679) αναφέρεται στη γενικότερη σημασία της κρίσης όταν μιλάει για την «Critical Time of Day», όπου θα ληφθεί μια απόφαση.⁴⁹

Η ανάπτυξη της αστικής πολιτικής δημοσιότητας που λαμβάνει χώρα τον 18^ο αιώνα αυξάνει την παραγωγή και κυκλοφορία κειμένων και λόγων μέσα από μια πληθώρα βιβλίων, εφημερίδων, περιοδικών, μπροσούρων, pamphlets, κτλ., όπως και μέσω της ανάπτυξης των θεσμών των καφενείων, των αναγνωστηρίων, κ.ά. Κατά συνέπεια αυξάνονται ποσοτικά και οι εμφανίσεις της «κρίσης», οι οποίες άλλωστε στην πλειονότητά τους αναπαράγουν τη γενικευμένη, «καθημερινή» έννοια της κρίσιμης/αποφασιστικής στιγμής ή κατάστασης. Ενδεικτικό της χρήσης αυτής και της γενίκευσης του όρου είναι το γεγονός ότι ένα από τα διασημότερα pamphlets της εποχής πήρε τον τίτλο *The Crisis* (1714), με τον Richard Steele να υπερασπίζεται την αναγκαιότητα εγκαθίδρυσης μιας προτεσταντικής γραμμής στη βασιλική διαδοχή της Αγγλίας, τονίζοντας τους κινδύνους που θα εγκυμονούσε η αναρρόχιση ενός καθολικού βασιλιά στο θρόνο.⁵⁰

Αν πρέπει να διαλέξουμε δυο εμβληματικούς συγγραφείς του 18^{ου} αιώνα που στο έργο τους αποτυπώνεται η διάδοση της «κρίσης» ως όρου του πολιτικού λόγου θα επιλέγαμε τον Edmund Burke και τον Thomas Paine. Στα κείμενά τους, αλλά και στην μεταξύ τους αντιπαράθεση, βρίσκουμε μια πλήρως αρθρωμένη τη νεωτερική έννοια της κρίσης, όπως είχε ήδη καθιερωθεί στον πολιτικό λόγο της Ευρώπης. Το πιο γνωστό απόσπασμα στο οποίο ο Burke μιλάει για «κρίση» τοποθετείται στην αρχή του *Reflections on the Revolution of France* (1790), όπου υποστηρίζει ότι η «μεγάλη κρίση» της γαλλικής επανάστασης δεν αφορά μόνο τη Γαλλία αλλά ολόκληρη την Ευρώπη: «Ένωθα ότι βρισκόμουν σε μια μεγάλη κρίση, όχι μόνο των υποθέσεων της Γαλλίας, αλλά ολόκληρης της Ευρώπης, ίσως

48. D. Laing (επιμ.), *The letters and journals of Robert Baillie*, τόμ. 2, R. Ogle, Edinburgh 1841, σ. 39.

49. W. Penn, *England's Great Interest* (1679) στο A. R., Murphy (επιμ.), *The political writings of William Penn*, Liberty Fund, Indianapolis 2002. Πηγή: <http://oll.libertyfund.org/>.

50. R. Steele, *The Crisis; or a discourse representing, from the most authentic records, the just causes of the late happy revolution* (1714) στο *Famous Pamphlets*, George Routledge and Sons, London and New York 1886.

και ευρύτερα».⁵¹ Ο Thomas Paine, αναφερόμενος στην αμερικανική επανάσταση, επέλεξε να τιτλοφορήσει την εφημερίδα που εξέδιδε στην Αμερική από το Δεκέμβριο του 1776 μέχρι το Δεκέμβριο του 1783, *The Crisis*. Ο Paine ξεκινά το πρώτο τεύχος με το γνωστό του απόσπασμα: «Αυτές είναι οι στιγμές που δοκιμάζουν τις ψυχές των ανθρώπων. Ο καιροσκόπος και ο πατριδοκάπηλος, σε αυτή την κρίση, δεν θα σπεύσει στην υπηρεσία της πατρίδας του· αλλά αυτός που την αναλαμβάνει τώρα, αξίζει την αγάπη και τις ευχαριστίες ανδρών και γυναικών».⁵²

Στη Γαλλία συναντάμε την «crise» στις αρχές του 17^{ου} αιώνα στο ποιητικό έργο του Théophile de Viau (1621). Ο Viau επικαλείται την ιατρική έννοια της κρίσης ως απαλλαγής από την αρρώστια, κατηγορώντας τους θεούς για μια αθώα ψυχή που δεν βρίσκει «κρίση», δεν απαλλάσσεται δηλαδή οριστικά από τους πόνους που την ταλαιπωρούν.⁵³ Η ιατρική σημασία της κρίσης χρησιμοποιείται και από τον Μαρκήσιο του Dangeau στον πρώτο τόμο του ημερολογίου του (1684-1686), όπου αναφέρει ότι η κυρία de Montespan ξεκίνησε να επισκεφθεί μια καλή της φίλη θεωρώντας την νεκρή, αυτή ωστόσο είχε περάσει μια «σημαντική κρίση» («une crise considérable») και βρισκόταν πλέον εκτός κινδύνου.⁵⁴ Ο Fontenelle στο *Encretiens sur la pluralité des mondes* (1686) επίσης χρησιμοποιεί την «crise» με ιατρικο-αστρολογικούς συνειρμούς, αναπαράγοντας τον λόγο της ιατρικής που απέδιδε τις κρίσεις στην επιρροή της σελήνης. Έτσι, οι συνομιλητές εξετάζουν το ενδεχόμενο να προκαλέσουν κρίση στους νοσούντες επενεργώντας απευθείας στη σελήνη.⁵⁵

51. «It looks to me as if I were in a great crisis, not of the affairs of France alone, but of all Europe, perhaps of more than Europe», Edm. Burke, *Reflections on the Revolution in France* (1790), C.C. O'Brien (επιμ.), Penguin, UK 1968, σ. 92-3.

52. «These are the times that try men's souls. The summer soldier and the sunshine patriot will, in this crisis, shrink from the service of their country; but he that stands it now, deserves the love and thanks of man and woman», Th. Paine, *The Crisis*, v. 1 (1776) στο M. D. Conway (επιμ.), *The writings of Thomas Paine*, τόμ. 1, G. P. Putnam's Sons, New York & London 1906, σ. 170. Πηγή: <http://www.gutenberg.org/>.

53. «Dieux, souffrez-vous que les Enfers/Soient au milieu de votre empire./Et qu'une âme innocente, en un corps languissant./Ne trouve point de crise aux douleurs qu'elle sent?», Théophile de Viau, «Requête de Théophile à Nosseigneurs de Parlement» (1621) στο J. Streicher (επιμ.), *Oeuvres poétiques*, τόμ. 2, Droz, Geneve 1958, σ. 110. Πηγή: gallica.bnf.fr.

54. *Journal du marquis de Dangeau. Tome premier. 1684-1686*, Firmin Didot Frères, Paris 1854, σ. 414. Πηγή: <http://gallica.bnf.fr>.

55. «Après cela, dit-elle, nous pouvons bien prétendre à envoyer des influences à la lune,

Ο Voiture σε γράμμα της 4^{ης} Οκτωβρίου 1640 προς τη δεσποινίδα Servant ερμηνεύει ένα θετικό συμβάν ως «crise» που θα αλλάξει τα πάντα, επαναφέροντας τη φυσιολογική κατάσταση.⁵⁶ Ο Montesquieu μας προσφέρει μια μεγαλοπρεπέστατη μεταφορά της ιατρικής κρίσης στη Φύση. Στην 39^η επιστολή των *Περσικών Επιστολών* (1721) διαβάζουμε: «Νομίζω, Μπεν Ιωσουά, πως υπάρχουν πάντα ξεχωριστοί οίωνοι, που προμηθύνε τη γέννηση αξιόλογων ανθρώπων, σαν να δοκιμαζόταν η Φύση από κάποια κρίση, και η ουράνια δύναμη είχε να καταβάλει μεγάλο κόπο για να μπορέσει να τους φέρει στον κόσμο».⁵⁷

Από το 1712 ο Leibniz είχε χρησιμοποιήσει την «crise» αναφερόμενος στα πολιτικά πράγματα, γράφοντας ότι «η Ευρώπη βρίσκεται τώρα σε μια κατάσταση αλλαγής και σε μια κρίση που παρόμοιά της έχει να αντιμετωπίσει από την εποχή της Αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου».⁵⁸ Ο Rousseau εισάγει συνειδητά τη μεταφορική χρήση της ιατρικής κρίσης στα πολιτικά πράγματα:

Τούτο δε σημαίνει ότι, όπως μερικές αρρώστιες αναστατώνουν το μυαλό των ανθρώπων και τους κάνουν να λησμονούν το παρελθόν, δεν υπάρχουν ενίοτε στη διάρκεια της ζωής των Κρατών εποχές άγριες όπου οι επαναστάσεις κάνουν πάνω στους λαούς ό,τι κά-

et à donner des crises à ses malades, mais comme il ne faut qu'un peu d'esprit et d'habileté dans les gens de ce pays-là, pour détruire tous ces honneurs dont nous nous flattons, j'avoue que je crains toujours que nous n'ayons quelque désavantage. Ne craignez rien, répondis-je, il n'y a pas d'apparence que nous soyons la seule sottise espèce de l'univers», B. Fontenelle, *Entretiens sur la pluralité des mondes*, Paris 1686, σ. 118-119. Πηγή: <http://gallica.bnf.fr>.

56. «Il y a beaucoup de raison d'esperer, madame, que celui de la prise de Turin sera suivy de beaucoup d'autres, et que ce grand succez qui vient d'arriver dans vos estats, est une crise qui y va changer toutes choses, et les remettre en l'estat où naturellement elles doivent estre», V. Voiture, «Lettre CXVI» (1640) στο O. Uzanne (επιμ.) *Letters de V. Voiture*, τόμ. 2, Librairie des bibliophiles, Paris 1880, σ. 54-55. Πηγή: <https://archive.org>.

57. Μοντεσκιέ, *Περσικές επιστολές*, μτφ. Ν. Μολφέτα, Καστανιώτης, Αθήνα 1998, σ. 108. «Il me semble, Ben Josué, qu'il y a toujours des signes éclatants qui préparent à la naissance des hommes extraordinaires; comme si la nature souffrait une espèce de crise, et que la puissance céleste ne produisît qu'avec effort», Montesquieu, *Lettres Persanes* (1721), τόμ. 1, A. Lemerre, Paris 1878, σ. 82-83. Πηγή: <http://gallica.bnf.fr>.

58. «Et l'Europe est maintenant dans un état de changement et dans une crise, où elle n'a jamais été depuis l'Empire de Charlemagne», Leibniz, «Concept eines Briefes von Leibniz an Schleiniz» (23 Σεπτ. 1712) στο W. Guerrier (επιμ.), *Leibniz in seinen Beziehungen zu Russland und Peter dem Grossen*, St. Petersburg & Leipzig, 1873, 2^ο μέρος, σ. 227-228. Πηγή: <http://books.google.com>.

νουν πάνω στα άτομα μερικές κρίσεις, όπου η τρομοκρατία του παρελθόντος αντικαθιστά τη λήθη, κι όπου το Κράτος, πυρπολούμενο από τους εμφύλιους πολέμους, αναγεννάται θα έλεγε κανείς εκ της τέφρας του και ξαναβρίσκει την αλήθεια της νιότης βγαίνοντας από τ' αγκάλιασμα του θανάτου.⁵⁹

Το 1761, σχολιάζοντας την «Πολυσυνοδία» του Abbé de Saint-Pierre, ο Rousseau παρατηρεί ότι η εφαρμογή του σχεδίου του προϋποθέτει την καταστροφή σύνολης της υφιστάμενης κατάστασης «και κανείς δεν αγνοεί πόσο επικίνδυνη είναι, σε ένα μεγάλο κράτος, η στιγμή της αναρχίας και της κρίσης, που προηγείται απαραίτητα ενός καινούριου οικοδομήματος».⁶⁰ Εδώ η κρίση παρουσιάζεται ως δημιουργική καταστροφή που καθαρίζει το τοπίο και καθιστά δυνατό ένα νέο οικοδόμημα. Στο περίφημο απόσπασμα από τον *Αιμίλιο* ο Rousseau γράφει:

Εμπιστεύεστε το σημερινό κοινωνικό σύστημα χωρίς να σκέφτεστε ότι το σύστημα αυτό υπόκειται σε αναπόφευκτες απότομες επαναστάσεις, και ότι σας είναι αδύνατο να προβλέψετε ή να προλάβετε εκείνην που μπορεί να αφορά τα παιδιά σας. Ο ευγενής γίνεται πληβείος, ο πλούσιος φτωχός, ο μονάρχης υπήκοος: οι αλλαγές της τύχης είναι τόσο σπάνιες ώστε να πιστεύετε ότι δεν σαν αφορούν; Πλησιάζουμε σε μια κατάσταση κρίσης και στον αιώνα των επαναστάσεων. Ποιος μπορεί να προβλέψει τι θα γίνει τότε;⁶¹

59. Ζ.Ζ. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, μτφ. Φ. Κονδύλης, Δαμναός, Αθήνα, σ. 87. «Ce n'est pas que, comme quelques maladies bouleversent la tête des hommes et leur ôtent le souvenir du passé, il ne se trouve quelquefois dans la durée des États des époques violentes où les révolutions font Sur les peuples ce que certaines crises font sur les individus, où l'horreur du passé tient lieu d'oubli, et où l'État, embrasé par les guerres civiles, renaît pour ainsi dire de sa cendre, et reprend la vigueur de la jeunesse en sortant des bras de la mort», J.-J. Rousseau, *Du contrat social ou Principes du droit politique*, Amsterdam 1762, σ. 93-94. Πηγή: <http://gallica.bnf.fr>.

60. «& nul n' ignore combien est dangereux, dans un grand État, le moment d' anarchie & de crise qui précède nécessairement un établissement nouveau», J.-J. Rousseau, *Poly-synodie de l' Abbé de Saint-Pierre* (1761) στο *Oeuvres complètes de J. J. Rousseau*, τόμ. 4, Lefèvre, Paris 1859, σ. 306. Πηγή: <http://books.google.com>.

61. J.-J. Rousseau, *Αιμίλιος, ή περί αγωγής, βιβλία I-III*, μτφ. Π. Γκέκα, Πλέθρον, Αθήνα 2001, σ. 256. Αλλάξαμε λίγο την ελληνική μετάφραση. Στα γαλλικά: «Vous vous fiez à l'ordre actuel de la société sans songer que cet ordre est sujet à des révolutions inévitables, et qu' il vous est impossible de prévoir ni de prévenir celle qui peut regarder vos enfants.

Ο Ντιντερό, αναφορικά με τις πολιτικές διεργασίες που συντελούνταν στη Ρώμη του Κλαύδιου και του Νέρωνα, υποστηρίζει:

Είναι το αποτέλεσμα μιας δυσφορίας όμοιας με εκείνη που προηγείται της κρίσης στις ασθένειες: δημιουργείται μια μυστική ζύμωση στο εσωτερικό της πόλης, υπάρχουν παράπονα που δεν εκφράζονται με λόγια· παρατηρεί κανείς ανησυχία στα πρόσωπα, αταξία στη συνηθισμένη συμπεριφορά σημαντικών προσώπων: χωρίζουν οι φίλοι, σμίγουν οι εχθροί.⁶²

Τον 18^ο αιώνα, λοιπόν, η «κρίση» ήταν ευρύτατα διαδεδομένη σε αγγλικά και γαλλικά. Η καθιέρωση του όρου σε αυτές τις δύο γλώσσες έδωσε την «κρίση» στον ευρωπαϊκό λόγο εν γένει και στην πολιτική ορολογία ειδικότερα. Η γερμανική γλώσσα ακολούθησε αυτή την τάση και ενσωμάτωσε και η ίδια την κρίση στο λόγο της, αν και λίγο καθυστερημένα σε σχέση με τη Γαλλία και την Αγγλία. Ο Johann Jacob Schmauss, διακεκριμένος συγγραφέας πάνω στο δημόσιο δίκαιο, στο *Die Historie der Balance von Europa* το 1741 έκανε λόγο για την «παρούσα Κρίση ανατροπής της ισορροπίας των ευρωπαϊκών δυνάμεων»,⁶³ ενώ ο Γερμανικός Σύνδεσμος Ηγεμόνων, στο προοίμιο ενός σημαντικού νομικού κειμένου του 1785 υποστήριξε ότι αντιδρούσε στην «κρίση του συστήματος του Ράιχ».⁶⁴ Ο ιστορικός Schlözer το 1782 ορίζει ως «Crise» τις «εσωτερικές αναταραχές»⁶⁵ και ο Ελβετός φιλόσοφος της ιστορίας Isaac Iselin, στην

Le grand devient petit, le riche devient pauvre, le monarque devient sujet: les coups du sort sont-ils si rares que vous puissiez compter d'en être exempt? Nous approchons de l'état de crise et du siècle des révolutions. Qui peut vous répondre de ce que vous deviendrez alors?», J.-J. Rousseau, *Émile ou de l'éducation*, τόμ. 2, J. Néaulme, Haye 1762, σ. 115-116. Πηγή: <https://archive.org>.

62. «C'est l'effet d'un malaise semblable à celui qui précède la crise dans les maladies: il s'élève un mouvement de fermentation secrète au dedans de la cité, il y a des plaintes, il échappe des mots; on remarque de l'inquiétude sur les visages, du désordre dans la conduite habituelle des personnages importants; les amis se séparent; les ennemis se rapprochent;», D. Diderot, «Essai sur les règnes de Claude et de Néron et sur la vie et les écrits de Sénèque» (1778-1782) στο *Oeuvres complètes de Diderot*, τόμ. 3, Garnier Frères, Paris 1875, σ. 169. Πηγή: <http://gallica.bnf.fr>.

63. «von der jetzigen Crisi des sinkenden Gleichgewichts der europäischen Mächten». Παρατίθεται στο: R. Koselleck, «Krise», ό.π., σ. 624.

64. «Crisis des Reichsystems», στο ίδιο, σ. 625.

65. Στο ίδιο.

πέμπτη έκδοση του *Philosophische Mutmassungen über die Geschichte der Menschheit* (1764/70), αναφερόμενος στη διαίρεση της Πολωνίας, τον αμερικανικό πόλεμο της ανεξαρτησίας και τις λαϊκές ταραχές στην Αγγλία, μιλάει για «ηθικές θύελλες» («moralische Ungewitter») που καθαρίζουν τελικά την ατμόσφαιρα και φέρνουν ηρεμία και γαλήνη: «Μοιάζουν να δικαιολογούν την υπόθεση ότι η Ευρώπη διέρχεται αυτή τη στιγμή τη μεγαλύτερη κρίση της ιστορίας της και μπορεί εμείς, οι φοβισμένοι παρατηρητές, να αντιλαμβανόμαστε τούτη την κρίση, αν και μακρινή, ως επικίνδυνη, αυτή ωστόσο μας δίνει μάλλον παρήγορες και ελπιδοφόρες προοπτικές για το μέλλον».⁶⁶

Η χρήση του «c» («Crisis» ή «Crise») αντί του «k» («Krisis» ή «Krise») είναι ενδεικτική της μη-αφομοίωσης της λέξης στα γερμανικά και της εισαγωγής της από τα αγγλικά και γαλλικά. Για «Krisis» κάνει λόγο για πρώτη φορά ο Herder το 1774 στο *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*, όπου μιλάει για «κρίση του ανθρώπινου πνεύματος, γιατί όχι και της ανθρωπίνης καρδιάς».⁶⁷ Περίφημη είναι, τέλος, η ιατρική μεταφορά της κρίσης σε ένα απόσπασμα του Goethe από το όγδοο βιβλίο του *Wilhelm Meister's Lehrjahre* (1796):

Τρόμος πάνει τον ευγενικό άνθρωπο, σαν συνειδητοποιεί πως βρίσκεται στο σημείο που οφείλει να αποκτήσει σαφή αυτογνωσία. Όλες οι μεταβάσεις είναι κρίσεις, και μήπως η κρίση δεν είναι νόσος; Με πόση δυσφορία δεν κοιτάζεται κανείς μετά από μια αρρώστια στον καθρέφτη! Τη βελτίωση την αισθάνεται, και όμως βλέπει μόνο τα επακόλουθα της περασμένης πάθησης.⁶⁸

66. «Sie scheinen die Mutmaßung zu rechtfertigen, daß Europa sich nun in einer weit größeren Crisis befinde, als es jemals seit dem Anfange seiner Policierung sich befunden hat, und weit entfernt, daß wir ängstlichen Beobachter diese Crisis als gefährlich ansehen sollten, gibt sie uns eher tröstliche und hoffnungsvolle Aussichten», στο *ίδιο*, σ. 632.

67. «Krisis des menschlichen Geistes, warum nicht auch des menschlichen Herzens», στο *ίδιο*, σ. 632.

68. Γ. Γκαίτε, *Τα χρόνια της μαθητείας του Γουλιέλμου Μάιστερ*, τόμ. 2, μφ. Τ. Σιέτη και Τ. Τανουλάς, Κανάκης, Αθήνα 1997, σ. 586. «Es ist eine schauerhafte Empfindung, wenn ein edler Mensch mit Bewusstsein auf dem Punkte steht, wo er ueber sich selbst aufgeklaert werden soll. Alle uebergaenge sind Krisen, und ist eine Krise nicht Krankheit? Wie ungern tritt man nach einer Krankheit vor den Spiegel! Die Besserung fuehlt man, und man sieht nur die Wirkung des vergangenen uebels», J. W. Goethe, *Wilhelm Meisters Lehrjahre*, 1796. Πηγή: <http://www.gutenberg.org/>.

6. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ασφαλώς η ιστορία της κρίσης δεν σταματά τον 18^ο αιώνα. Η ένταξη της ως δομικού στοιχείου της ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας που συναντάμε τον 19^ο αιώνα στο έργο, για παράδειγμα, του Burkhardt και του Marx ή γενικότερα στο πεδίο της οικονομίας αποτελούν σίγουρα σημαντικούς σταθμούς στην πορεία της. Το ίδιο και η ενσωμάτωσή της ως σημαντικού όρου σε διαφορετικά πεδία του 20^{ου} αιώνα (της ψυχολογίας, της επιστημολογίας, του υπαρξισμού, του μαρξισμού, κ.ά.). Ο πληθωρισμός της χρήσης της στον πολιτικό-ιδεολογικό λόγο, όπως και στο λόγο των κοινωνικών επιστημών, τη φόρτωσε με ακόμα περισσότερες στρώσεις σημασίας, που λόγω έλλειψης χώρου δεν μπορέσαμε να σκαλίσουμε. Αλλά, έτσι κι αλλιώς, μια ολοκληρωτική ιστορία είναι αδύνατη, πόσο μάλλον αφού και ο ίδιος ο ιστορικός αναστοχασμός αποτελεί μέρος της ιστορίας αυτής.